

ראובן צור

בדיחות זוועה, הומור שחור ופואטיקה קוגניטיבית

מטרת המאמר שלהלן היא לבחון איך עשוי ניתוח מפורט של שתי בדיחות לזרוק אור על תיאוריה מקיפה של הפואטיקה הקוגניטיבית. אמנם הוא מנתח שתי בדיחות בלבד, הוא מתיימר לחרוג הרבה מעבר לזה. אין הוא מתיימר להכליל מבדיחות אלה, כי אם רק להמחיש תיאוריה מקיפה, שהוצגה בפירוט רב בסדרת פרסומים אחרים. ליתר דיוק, המאמר אינו בא לכלל הכללות על פי שתי בדיחות, כי אם מבקש להראות איך הכללות סוחפות ניתנות לאישוש על ידי פרטים זעירים של דוגמאות ספציפיות. יתירה מזו, תשובותיו ניתנות לשאלות שנשאלו מחוץ לחקר ההומור, בחקר האסטיטיקה בכלל, ובחקר הספרות בפרט. במובן זה, הוא יתייחס אל הבדיחות כאל יצירות אמנות לשוניות בגודל מינימלי, ואל בדיחות הזוועה כמה שמהווה ז'אנר בזכות עצמו.¹ המחקר הספרותי עסק עד כה בעיקר בחקר הקונבנציות הספרותיות, מבנים ספרותיים, אך רק באחרונה החל לעסוק ב"תגובות הקורא".

אחת השאלות המכריעות שאכוון אליה את דעתי היא השאלה אם – ובאיזה אופן – משפיעה ההפרות המוקדמת עם מוסכמות הז'אנר על תגובת הקורא. מבחינה זו, מושג "הקורא" אינו עשוי מקשה אחת. אני מניח שהקוראים שונים זה מזה בסגנון ההכרעה שלהם, ובסופו של דבר, ביכולתם להתמודד עם אי־ודאויות ומורכבויות. לפיכך, סגנונות ההכרעה האפשריים מוגדרים במונחים של סולם עולה של דרישות הולכות וגוברות על יכולתו של הקורא לסבול מורכבויות ואי־ודאויות במצבי חיים ממשיים ובטקסטים ספרותיים.

ענין חשוב אחר שצץ ועולה לקראת סוף המאמר הנוכחי נוגע לשתי מסורות מרכזיות בספרות המערבית, זו של "החידוד" (wit) וזו של "כובד הראש" (high-seriousness). טענתו היא, שהמנגנון התיאורטי המוצג כאן – יש בו כדי להבהיר את הזיקה הבעייתית ביניהן, וכן את טבעם האסתטי.

סוגיה אחרת בתיאוריה הספרותית נוגעת לזיקה בין הביקורת האימפרסיוניסטית והאנליטית. הראשונה דנה, באורח המקמק למדי, באיכויות אנושיות ואפקטים נתפסים של יצירות ספרות, אך מתקשה לקשר אותם למבנים לשוניים וספרותיים. השנייה מצויידת היטב בכלים לתיאור מדויק למדי של מבנים לשוניים וספרותיים, אך בסופו של דבר לעתים קרובות מדי מתעוררת שאלת ה"אז מה": היא מתקשה להצביע על משמעותן האנושית של האיכויות הנתפסות של המבנים המתוארים. הפואטיקה הקוגניטיבית, כפי שהיא מוצגת כאן, מסתמכת על עקרונות בבואה לקשר באורח שיטתי איכויות אנושיות ואפקטים נתפסים למבנים לשוניים וספרותיים. לשם כך, היא מציעה היפותיזה

¹ כמוצר לואי, יוצע תיאור נסיוני של קונבנציות הז'אנר "בדיחות זוועה".

בדבר המבנים והתהליכים הקוגניטיביים המתוכים ביניהם. לפיכך, מאמץ ניכר יוקדש לחקר הזיקות המורכבות בין מבנים לשוניים, מבנים ותהליכים קוגניטיביים, ואפקטים נתפסים - עם הדגשה יתירה על האיבר האחרון של שילוש זה. אחת ההנחות תהיה כאן, שלא בפסיכולוגיה ולא בחקר הקוגניטיבי של האמנויות מבחינים במידה מספקת בין פעילות המנגנונים הקוגניטיביים לבין איכותה המודעת הייחודית. בלשנים, פסיכולוגים (קוגניטיביים ופרוידיאניים), חוקרי הומור ומדעני מחשב בתחום הבינה המלאכותית ימצאו כאן רעיונות המוכרים להם היטב; אני מתיימר לחידוש רק באינטגרציה של רעיונות אלה. כך, למשל, טענה נדושה היא, שהבדיחות מנצלות את פעולת מנגנוני ההסתגלות, ואינני מתיימר לחדש בזה הרבה. ואולם, אחת ממטרותיו של מאמר זה היא לחקור את הבסיס המשותף וכן את ההבדלים בין ניצולם למטרות הסתגלות בסיטואציות במציאות החוץ לשונית, לבין ניצולם למטרות אסתטיות בבדיחות. לפיכך, מאמר זה הוא נסיון להבהיר² שלוש הנחות של הפואטיקה הקוגניטיבית, הקשורות זו בזו קשר הדוק:

- * בתגובה לספרות תחבולות הסתגלות ותחבולות קוגניטיביות אחרות (כגון תיהלוך דיבור ולשון) מוסבות למטרות אסתטיות;
- * התגובה לספרות מקורה בהשתיית תהליכי ההסתגלות ותהליכים קוגניטיביים אחרים או בחבלה אחרת בהם;
- * התגובה לספרות כרוכה באלימות מאורגנת כנגד תהליכים קוגניטיביים.

הבהרת ההנחות הללו תתמקד בשתי בדיחות; את הראשונה ניתן לאפיין כ"בדיחת זוועה", את השנייה כמה שנמנה עם "הומור שחור".³ בשלב מוקדם זה של טיעוני, יש להעיר הערה בדבר תיהלוך הלשון והדיבור. ליברמן ושותפיו (Lieberman et al, 1972) במעבדות האסקינס טענו בראשית שנות השבעים טענה (שאמיצתי כאחת מאבני הפינה של הפואטיקה הקוגניטיבית), שהפקת הדיבור והלשון וקליטתם כרוכים בחמישה זירמי מידע מקבילים, עם ארבעה צעדי המרה ("ציפנות מורכב") ביניהם. כך, למשל, המאזין מקבל זרם של 40.000-70.000 יחידות-מידע אקוסטי ("ביט") לשניה (שנועד ל"שידור" אקוסטי אמין), שאותו הוא מפחית לזרם של מידע פונולוגי, הדורש לא יותר מ-40 ביט לשניה (כדי לחסוך ריקמת עצבים ו"נפח תיהלוך מידע). בשלב הבא, המקטעים הפונולוגיים מומרים בייצוגים סמנטיים. ליברמן

² במלה הבהרה כוונתי כאן לנסיון לבחון איך ניתן להחיל הכללות מרמה גבוהה על מקרים ספציפיים, ואיך הכללות מרמה נמוכה יותר נעשות משמעותיות לאור ההכללות מהרמה הגבוהה יותר.

³ הבחנה זו היא אינטואיטיבית, ולא ייעשה פה כל ניסיון להבחין בין שני הסוגים באורה שיטתי. לפי תפישת המושג הפתוח המוצגת בפרק הראשון, יש למבקר מידה ניכרת של חופש להחליט אם הוא כולל את בדיחות הזוועה בקטגוריה "הומור שחור", או "גרוטסקי", או רואה בה קטגוריה בזכות עצמה.

ושות' מוסיפים על כך את מבנה השטח ומבנה העומק של הדקדוק הטרנספורמציוני. כפי שטענתי במקום אחר (Tsur, 1983: 9-12), מבנה השטח התחבירי מהווה אירגון יעיל לשידור המידע, ואילו מבנה העומק התחבירי יעיל יותר לאיחסון בזיכרון ארוך-הטווח.⁴ רק לפרק זמן קצר מאד אנו זוכרים את המלים המדויקות שבהן נמסר לנו מידע כלשהו; אנו מצפנתים אותו מחדש שיקבל צורה המתאימה יותר לאיחסון בזיכרון ארוך-הטווח ושוכחים את מבנה השטח המדויק. לפיכך, כל אחד מזרמי המידע הללו הוא האירגון היעיל ביותר לשם אחד משלבי הקומוניקציה הלשונית; וכל אחד מהצעדים הללו ניתן לשיבוש או להשהיה לשם תכליות אסתטיות. הפואטיקה הקוגניטיבית מניחה ששיבוש או השהייתו של כל אחד מהצעדים הללו עשויים להביא לידי אפקטים אסתטיים משמעותיים.⁵ יש אומרים שהסממנים השיריים עצמם (משקל, חרוז וכיוצא בהם) נולדו מן הצורך לשמר מלה במלה טקסטים בעלי חשיבות תרבותית רבה – בחברות חסרות כתב; דהיינו, מטרת הוורסיפיקציה היא למנוע את שיכחת "מבנה השטח" ואת המעבר החלק ל"מבנה העומק". בתיחור הלשון, ההמרות ממבנה השטח למבנה העומק וחזרה נעשות בדרך כלל אוטומטית, ואין מבחינים בעצם התרחשותה. יש אפקטים ספרותיים התלויים באופן מכריע בביטול האוטומטיות של המרה זו. הבה ונבדוק את ארבעת הדיאלוגים הבאים:

- (1) — Mum, is Dad not ready to eat yet?
— Shut up, I've just told you, he's not tender enough yet.
- (2) — Mum, is Dad not ready to eat yet?
— Shut up, I've just told you, he's not finished with his work yet.
- (3) — Mum, is the chicken not ready to eat yet?
— Shut up, I've just told you, it's not tender enough yet.
- (4) — Mum, is the chicken not ready to eat yet?
— O.K., go and feed it.

(1) — אמא, מתי יהיה אבא מוכן לארוחה?

— שתוק, אמרתי לך שהוא עדיין לא מספיק רך.

(2) — אמא, מתי יהיה אבא מוכן לארוחה?

— שתוק, אמרתי לך שעדיין לא גמר את העבודה.

⁴ הטרמינולוגיה הטרנספורמטיבית מיושנת כיום, אבל היא נוחה מאד להצגת מספר עניינים במאמרי.

⁵ דנתי באריכות ניכרת באקספרסיביות הגאי הדיבור המתהווה משיבוש ההמרה מהורם האקוסטי לזרם הפונטי (Tsur, 1987b). דנתי בהשתמעויות הפואטיות משיבוש שליית המלים מהזיכרון (Tsur, 1987b: 133-140; 1987c: 273-288).

(3) – אמא, מתי תהיה התרנגולת מוכנה לארוחה?
– שתוק, אמרתי לך שהיא עדיין לא מספיק רכה.⁶

השוואה בין ארבעת הדיאלוגים הללו מבליטה שני סוגים של זיקות: ראשית, בין מבני שטח זהים למבני עומק שונים; שנית, בין מבנים תחביריים זהים ל"תסריטים" שונים, שמקורם בידע-העולם הממשי. נוסף על כך, במובאה 1, אבל לא בדיאלוגים האחרים, נצטרך להתייחס אל זיקה בין הזיקות הללו לבין סוג מסוים של איכות אסתטית, שנקראת לפעמים *חידוד*, ולפעמים *גרוטסקי*.

בכל הדיאלוגים הללו, משפט (השאלה) הראשון הוא טרנספורמציה של משפט הגרעין: "x is ready to eat". תשובת האם מצביעה על שני מבני עומק במבנה השטח הזה. בשני משפטים (2, 4) x הוא נושא העומק (y eats x); בשני האחרים, הוא מושא העומק (y eats x). ואולם, השוואה בין ארבעת הקטעים מבליטה את העובדה שלעתיים קרובות מתעלמים ממנה, שהאינטרפרטציה של השאלות הללו תלויה לא רק במבנה העומק שלהם, כי אם גם בידע-העולם הממשי. מבני העומק השונים מפעילים מה שנוכל לקרוא ל"תסריטים" שונים – בהרחבת-מה של המונח של שֶׁנֶק ואייבלסון (Schank and Abelson, 1977). לא נוכל להסביר בהסתמך על מבני העומק בלבד, מדוע האינטרפרטציה המתבקשת ל-"Dad is ready to eat" הוא [x eats y], ואילו האינטרפרטציה המתבקשת ל-"The chicken is ready to eat" הוא [y eats x]. קטעים 2 ו-3 שניהם מפעילים את התסריט הטריביאלי למדי של "ארוחה משפחתית (או כיוצא בזה), ואילו קטע 1 מפעיל מין תסריט של "קניביליות", שהוא הרבה פחות טריביאלי בחברה המערבית.

קטע 1 נמנה, ללא עוררין, עם הז'אנר של בדיחות-הזוועה. להלן נתעכב על המוסכמות והמנגנונים הקוגניטיביים המונחים ביסוד בדיחות-הזוועה. ראשית, נציין שהבדיחות בדרך כלל תלויות באורח מכריע במנגנון הקוגניטיבי של חילוף מערך מנטלי. מערך מנטלי הוא הנכונות להגיב בדרך מסוימת. ברור שזה תחבולת הסתגלות בעל ערך שרידות גדול. הוא דרוש לשם טיפול עקיב בכל סיטואציה שהיא. ערך שרידות לא פחות גדול נודע לתחבולת ההסתגלות הנקראת *חילוף מערכים מנטליים*, שניתן להגדירה כחילוף הנכונות להגיב בדרך מסוימת. הוא דרוש לטיפול בסיטואציות משתנות במציאות החוץ-לשונית. השימוש בשני מנגנוני ההסתגלות המנוגדים הללו מספק שני סוגים שונים של הנאה. המערך המנטלי הוא דוגמה מובהקת להפקת הנאה מחיסכון באנרגיה נפשית. *חילוף המערכים המנטליים* מספק סוג של הנאה המוסבת על ידי הרגשת ודאות שמנגנוני ההסתגלות פועלים כהלכה. השנינות (או החידוד) היא איכות המודעת הייחודית של חילוף מערכים מנטליים. חוש ההומור, או היכולת לראות מצבי חיים קשים ראייה שנונה, נחשבים בדרך כלל כסימן לבריאות נפשית. לאור האמור לעיל,

⁶ בנוסח האנגלי השתמשתי בצירוף המלים "ready to eat", שאיפשר לי דיאלוג רביעי, שעניינו הזנת התרנגולת, דהיינו, שבו המלה "תרנגולת" היא נושא העומק (ולא מושא העומק) של "לאכול".

הסיבה נראיה ברורה למדי. חוש ההומור, או היכולת לראות מצבי חיים קשים ראה שנונה, הם סימן ליכולתו של אדם להחליף מערכים מנטליים במצבים משתנים. העמדה המוצגת כאן עולה בקנה אחד גם עם התיאוריה הפרוידיאנית. "בהניחנו שבקרת האגו על פריקת האנרגיה היא מהנה כשלעצמה, אימצנו את אחד הרעיונות המוקדמים ביותר של פרויד בתחום זה, רעיון שנשכח לעתים קרובות; ההצעה שבתנאים מסוימים עשוי אדם להפיק הנאה מעצם פעילותו של המנגנון הפסיכולוגי (Kris, 1965: 63).

הבדיחות משיגות את אפקט החידוד שלהן בכך שהן מעוררות חילוף בולט של מערך מנטלי, באמצעות סיטואציות משתנות לרוב. לפיכך, הן מקרה מובהק שבו תחבולת הסתגלות מוסבת לתכלית אסתטית. עלינו להבחין בשלושה היבטים של תהליך אחד: סיטואציות משתנות, חילוף מערכים מנטליים וחידוד כאיכות המודעת הייחודית של חילוף המערכים המנטליים. במציאות החיים, הסיטואציות המשתנות בזו אחר זו הן המציאות את בעיית השרידות; וליכולת להחליף מערכים מנטליים יש ערך שרידות גבוה. לפיכך, החידוד כשלעצמו הוא תופעה משנית (epiphenomenon) מהנה, איכות מודעת הצמודה לחילוף המערכים המנטליים. יש בו כדי להעיד שמנגנון ההסתגלות המכריע הזה פועל כהלכה, דהיינו, שחילוף המערך המנטלי אכן התרחש. ואולם הסיטואציות כשלעצמן – משמעות השרידות שלהן בבדיחות מועטה ביותר. תשומת הלב מוזחת מהן והלאה אל המנגנון הקוגניטיבי שביסודן, חילוף המערכים המנטליים, ומשם והלאה, אל איכותו המודעת הייחודית, השנינות. כך מוסבת תחבולת ההסתגלות לתכלית אסתטית בבדיחות: תשומת הלב מוזחת מהסיטואציות וממנגנוני ההסתגלות המטפלים בהם אל האיכות המודעת (המהנה) של תיפקודם האמין.

אנלוגיה מתחום התהליכים הפיסיים עשויה להאיר את הסוגיה. טריקת דלת היא חילוף ממצב פיסי אחד למשנהו ואפשר שיהיה לה ערך שרידות ניכר: היא עשויה להרחיק מזג אוויר לא־נוח (חום או קור), או למנוע אנשים בלתי־רצויים מלהיכנס. הרעש הוא איכותו הנתפסת הייחודית של החילוף הפיסי. מבחינה זו, הרעש אינו אלא "אפיפנומון" (תופעה משנית). נניח עכשיו, שאני עוזב "בטריקת דלת" את החדר, אחרי מריבה עם האנשים בו. קשה לומר שפעולה זו כרוכה באיכות אסתטית כלשהי; אך יש בה מרכיב המשותף לה ולתהליכים אסתטיים: היא מזיחה את תשומת הלב הלאה מערך השרידות של סגירת הדלת אל הרעש. הזחה זו של תשומת הלב אל הרעש מקושרת על ידי הנוכחים לכעס שלי בדרכים רבות. זהו ערכו האקספרסיבי.

נפנה עתה לבדיחת הזוועה שבמובאה 1. שתי הסיטואציות המונחות ביסודה דורשות דרכי תגובה שונות בתכלית, אפילו מנוגדות. היא דורשת חילוף מנכונות להגיב ל"תסריט מחדל" טריביאלי המופעל אוטומטית, אל נכונות להגיב לתסריט שיש בו יסוד של זוועה. חילוף קיצוני זה של מערכים מנטליים מנמק את אפקט החידוד של בדיחת זוועה זו. ואולם, יש לשים לב: יסוד הזוועה שבתסריט "הקניביליות" נחוזה, באורח טיפוסי, כבלתי נעים ביותר. מאידך גיסא, כפי שטענתי לעיל, החידוד כאיכותו המודעת הייחודית

של חילוף מערכים מנטליים מקובל בדרך כלל כמהנה. התוצאה היא התנגשות של מגמות אמוציונליות מנוגדות, שיש בה משום תחושת הלם ואובדן אוריינטציה אמוציונלית, האופיינית לגרוטסקי.

יצרנו סולם של עמדות נפשיות במורכבות עולה: 1. מערך מנטלי, דהיינו, נכונות להגיב בדרך מסוימת; 2. חילוף מערך מנטלי; 3. מגמות אמוציונליות מתנגשות (אובדן אוריינטציה אמוציונלית). כל שלב מאוחר יותר מקודמו על הסולם דורש מורכבות קוגניטיבית גדולה יותר ונכונות גדולה יותר להתמודד עם אי־ודאות. כתוצאה מזה, יש אנשים המסוגלים לשמור על מערך מנטלי עקיב, אך מרגישים מאוימים כאשר הם נדרשים להחליף מערך מנטלי; ויש אנשים המסוגלים לעמוד במערכים מנטליים מתחלפים, אך מתנסים באיום גדול מן הרגיל לנוכח תחושת ההלם ואובדן האוריינטציה האמוציונלית שמקורם במגמות אמוציונליות מתנגשות. ולהפך, אנשים המרגישים מצוידים היטב להתמודד עם מערכים מנטליים מתחלפים או תחושת ההלם ואובדן האוריינטציה האמוציונלית שמקורם במגמות אמוציונליות מתנגשות, נוטים לחוות את התהליך כמהנה, שכן עצם התרחשותו מעורר בהם הרגשת ביטחון שמנגנוני ההסתגלות שלהם עשויים לפעול כהלכה בעת הצורך. הנכונות לחילוף המערך המנטלי היא עניין טריוויאלי לכאורה. היא תהדל להיות טריוויאלית אם נבין שלדעת הוגי דעות ופסיכולוגים מסוימים (Sartre ו־Frenkel-Brunswick, למשל) הגזענות לסוגיה ועמדות פשיסטיות או טוטליטריות בדרך כלל מקורן באי־נכונות להחליף מערכים מנטליים. לפיכך, כפי שטענתי בראשית המאמר הנוכחי, מושג "הקורא" (בהא היידוע) אינו עשוי מקשה אחת. אנו רשאים לצפות שנפגוש קוראים המפגינים שלוש דרגות שונות של נכונות להתמודד עם אי־ודאיות ומורכבויות.

בראשית המאמר הנוכחי טענתי שבתגובה לספרות, תהליכי הסתגלות ותהליכים קוגניטיביים מושהים או משתבשים בדרך זו או אחרת. במקרה הנוכחי, החילוף מתסריט לתסריט מניח כקודמת התערבות דרסטית בהמרה האוטומטית ממבנה השטח למבנה העומק התחבירי. כן טענתי, שהאפקט האסתטי של מובאה 1 תלוי באורח מכריע בביטול האוטומטיות של ההמרה. כאשר אנו מחליפים מבנה עומק אחד במשנהו, אנו מחליפים, בו־זמנית, את תסריט "הארוחה המשפחתית" הטרביאלי בתסריט "הקניביליות", שאינו טריביאלי; אנו מתנסים - כפי שטענתי - בחילוף קיצוני של מערכים מנטליים, שאיכותו המודעת הייחודית היא *חידוד*. בה בשעה, נמנע מאיתנו לשכוח את מבנה השטח הייחודי של המשפט הראשון, שמפגש שני מבני העומק תלוי בו באורח מכריע.

נתן עכשיו את דעתנו על בדיחות הזוועה כז'אנר ספרותי. ז'אנר זה יש לו מוסכמות ספרותיות משלו. יש בו דו־שיח תמציתי, בין אם ובנה בדרך כלל. הבן שואל שאלה או מביע בקשה שניתן לייחס להן שני מבני עומק שניתן לשייכם לשני תסריטים שונים, האחד טריביאלי למדי ונגיש בקלות; חברו מכיל יסוד של זוועה. קהל הבדיחה מחיל אוטומטית את התסריט הטרביאלי, הנגיש, על הטקסט; תשובת האם מחייבת להמיר את

התסריט הטריביאלי בתסריט הזוועה. כתוצאה מזה, הקהל מתנסה בחילוף מערכים מנטליים, שאיכותו המודעת הייחודית הוא *מידוד*. ניתן את דעתנו לעוד דוגמה אחת, מפורסמת מאד:

(5) – אמא, אני רוצה לשחק עם סבתא!
– שתוק, כבר פעמיים הוצאת אותה מהארון!

איך משפיעה בקיאות הקהל במוסכמות על תגובתו לבדיחת זוועה? עלינו להבחין פה בין מוסכמות חברתיות לספרותיות. האפקט של מובאה 1, למשל, תלויה, באופן מכריע, בהתמצאות במוסכמות חברתיות מסוימות בחברה המערבית, האוסרות לאכול בשר אדם (כולל בשר ההורים), בעוד שבמשפחות רבות מקובל לחכות עד שכל בני המשפחה מתכנסים לפני שמתחילים לאכול. הפרות עם המוסכמות הספרותיות של מובאה 1, לעומת זה, אינה לא תנאי הכרחי ולא תנאי מספיק לתגובה נאותה. נדמה בנפשנו קהל נאיבי של בדיחת זוועה. אדם שאינו מצוי במוסכמות הספרותיות הספציפיות מגיב על הסיטואציה הטריביאלית (של ארוחה משפחתית) באופן מסוים; תשובת האם מאלצו לשנות את הסיטואציה ולדמיין מטבח, שבו אבא מתבשל בסיר. כתוצאה מזה, הוא אכן יחליף מערכים מנטליים ויתנסה *מידוד* (בתנאי שתגובה זו אינה נמנעת על ידי אי-סבילת מגמות אמוציונליות מתנגשות). עתה נדמה בנפשנו קהל המכיר היטב את המוסכמות הספרותיות הספציפיות של בדיחות זוועה. נוכל לצפות לשלושה סוגי תגובה לבדיחה שבמובאה 1 (שנתקלתי בהן שוב ושוב בכיתה, כאשר סיפרתי בלי אזהרה, באקראי-כביכול, את הבדיחה שבמובאה 1). רוב הקהל יצחקו בסוף הבדיחה; מיעוטו יצחקו כבר בסוף של שאלת הילד, כשהם צופים מראש את חילוף המערכים המנטליים שתשובת האם תכפה עליהם. בין הקהל יהיו אנשים אחדים שהסיפור לא ייראה להם מצחיק בכלל. אחדים מהם יצינו אפילו, כי הם ידעו מלכתחילה שיש להבין את שאלת הילד בסיטואציה שבה אבא מתבשל בסיר. כך, שום חילוף מערכים מנטליים אינו יכול להתרחש. לפיכך, התשובה לשאלה "איך משפיעה בקיאות הקהל במוסכמות על תגובתו לבדיחת זוועה?" תלויה בסגנונו הקוגניטיבי של המגיב. אצל אנשים שיש להם סבילות גבוהה לחילופי מערכים מנטליים ולמגמות אמוציונליות מתנגשות, הבקיאות במוסכמות הספציפיות של בדיחות זוועה נוטה להחיש את חילוף המערכים המנטליים; אנשים שאינם סובלניים לחילופי מערכים מנטליים ולמגמות אמוציונליות מתנגשות, ייטו להשתמש בבקיאותם במוסכמות הספציפיות של בדיחות זוועה למניעת חילוף המערכים המנטליים: הם עשויים להפעיל את נכונותם להגיב למצבי זוועה מייד אחרי שאלת הילד, ותשובת האם תעלה איתה בקנה אחד ללא סייג.

טענתי שבני אדם המרגישים שהם מצוידים היטב להתמודד עם מגמות אמוציונליות מתנגשות נוטים לחוות אותם כמהנים, שכן עצם התרחשותם יש בה כדי לעורר הרגשת

ביטחון שמנגנוני ההסתגלות שלהם פועלים כהלכה בעת הצורך. כאן הייתי מוסיף, שעצם התהליך הזה עשוי לשמש כמנגנון הגנה. אני מבקש להדגים זאת על ידי בדיחה נוספת. לפני שנים אחדות, העיתון מעריב השמיע ברדיו את הפירסומת הבאה:

6. ניפגש במעריב יום ו'.

המסר היה, שבעיתון מעריב נפגשות כל הדעות, החל בשמאל הקיצוני וכלה בימין הקיצוני. בימי מלחמת לבנון, חיילי צה"ל השתמשו באותו טקסט, מלה במלה, כהומור שחור, ברמז שמודעות האבל שלהם תיפגשנה במעריב יום ו'. שלא כמו מובאה 1, מקור דו־המשמעות אינו תחבירי פה, כי אם סמנטי. בהקשרים השונים, מטונימיות שונות ל"אנו" אמורים להיפגש בעיתון. כדי להבין יותר טוב את המנגנון המונח ביסוד הבדיחה, נשווה עתה בין מובאה 6 בפירושה כהומור שחור, לבין בדיחה מוקדמת יותר עם מסר דומה:

7. ניפגש על לוח המודעות.

במשמעות הפשט שלה, מובאה 7 מעלה בדעת סיטואציה אבסורדית, ומן הסתם אי־אפשר לקבלה כאמת. לפיכך, הקהל נאלץ לערוך שינויים כדי שהסיטואציה תוכל להתקבל כמשמעותית ואפילו כאמיתית. דבר זה ייעשה בקלות על ידי המרת "אנחנו" ב"מודעות האבל שלנו". שינוי משמעות זה מחייב חילוף מתון למדי של מערכים מנטליים, הנתפס כחידוד. בד בבד מתעוררת תחושה של הסתגלות משופרת למציאות. אותו מנגנון מונח ביסוד מובאה 6. אבל האלוזיה "הספרותית" מחדדת את פעולתו מבחינות אחדות. ראשית, היא מוסיפה מטונימיה אלטרנטיבית ("דעותינו תיפגשנה") ליישוב הסתירה שבטענה המפורשת; ודווקא מטונימיה אלטרנטיבית זו היא המועדפת בתור "הפרשנות המועדפת" של מובאה 6, בזכות "נסיון העבר". המעבר מסיטואציה לסיטואציה גורר איתו התנגשות רבת עוצמה בין מגמותיהן האמוציוניות, כשהוא מגביר את החידוד המתלווה אל התהליך.⁷ שנית, חילוף המערכים המנטליים הנוגעים לענייננו

⁷ נראה שמבקרי ספרות ותיאורטיקנים רבים מאמינים שתכליתה העיקרית של אלוזיה ספרותית היא לשרבב בעקיפין מידע מטקסט המקור לטקסט היעד. במושגי המאמר הנוכחי, יש בתפישה זו משום סירוב להחליף מערכים מנטליים. הטענה הנוכחית היא, שאחד מסימניה המבחינים של הספרות הוא דווקא הדרישה לנכונות מוגברת לחילוף מערכים מנטליים, וכי האפקט המעניין ביותר של האלוזיה הספרותית מבחינה אסתטית הוא, שהיא מציעה נקודת מוצא לחילוף מערכים מנטליים מטקסט לטקסט, הן בבדיחות והן בספרות קנונית יותר. דרך אגב, בימינו המונח "אלוזיה" אבד עליו הכלח והתופעה נקראת "אינטרטקסטואליות".

מוביל לעמדה של הסתגלות טובה יותר למציאות. מקרה זה של הומור שחור מציג את המפגש של קשת רחבה של השקפות בעיתון אחד – חשוב ככל שיהיה – כטריביאלי יחסית לחרדותיהם האגזיסטנציאליות של החיילים העלולים להיהרג בכל רגע. הומור שחור ממין זה, הנוקט לשון אירונית ביסודה, מציג את בעליו כסוג מסוים של בני אדם, שנונים יותר, עימותיים פחות, השולטים יותר במצב מאשר אנשים המתבטאים באופן ישיר יותר, בוטה יותר (השווה Winner and Gardner, 1993: 429). שלישית, השימוש באלוזיה כנקודת מוצא לחילוף מערכים מנטליים נתפס כמעבר להסתגלות טובה יותר גם ברמה הלשונית: השימוש ב"מטבעות שחוקות" כאלה נחוה כ"משהו מיכני שנכפה על החי כקליפה"; וייחוס המשמעות החדשה לרצף המלים הישן נחוה כבקיעה מקליפה זו, כמציאת מצב טבעי יותר שבה מתייצבת המערכת הנפשית.⁸

כאשר אנו מדברים על סוג זה של הומור שחור כעל החלת מנגנון הגנה וכעל תחבולת הסתגלות שהוסבה לתכלית אסתטית, מן הראוי לעשות מספר הבחנות זהירות. ראשית, בדיחה כזאת אינה יכולה להגן עליך מפני מוקשים, רק מפני פחד מתמיד מפני מוקשים. שנית, לפנינו זיקה מיוחדת בין הסיטואציה המשתנה לבין המנגנון הקוגניטיבי שנועד להתמודד איתה (חילוף מערכים מנטליים). אין פה סיטואציות בזו אחר זו המשתנות בהדרגה, בתנודות קלות כמו מצבי חיים ממשיים, כי אם שתי סיטואציות נבדלות היטב, הקשורות זו בזו באורח מלאכותי ביותר, באמצעות משמעויות אלטרנטיביות של רצף מלים אחד. מצב עניינים זה תורם שני היבטים משמעותיים לבדיחה. מצד אחד, הוא יכול לחדד את חוסר התואם בין הסיטואציות הבאות בזו אחר זו, במידה שאינה רגילה במצבי החיים הממשיים; מצד שני, מלאכותיות החוליה המקשרת יש בה כדי להקל על הסבת תחבולות ההסתגלות לתכליות אסתטיות. הסיטואציות המתחלפות אינן מהוות ממשות עקיבה ואמינה; דבר זה מאפשר להזיח את תשומת הלב מהיבט ההסתגלות של התהליך אל איכותו המודעת הייחודית, דהיינו, אל איכותו האסתטית: *חידוד*.

לבסוף, אני מבקש להתייחס בקצרה אל מה שתומסון (Thomson, 1972) מכנה "אובדן אוריינטציה אמוציונלית" הנובעת מהמגמות האמוציונליות המתנגשות בגרוטסקי. אני טוען שגם פה יש משום "חבלה בתהליכי ההסתגלות". לדעת ברק (Burke, 1957: 51-56), הן הצחוק, הן הזוועה והגועל הם מנגנוני הגנה לנוכח איום כלשהו; הזוועה והגועל מכירים בתוקפו של האיום, הצחוק כופר בו. הגרוטסקי הוא *ההתנסות באובדן האוריינטציה האמוציונלית* כאשר שני מנגנוני ההגנה מושבתים לפתע (השווה Thomson, 1972: 58).

מאמר זה הוא נסיון להשתמש בבדיחות מהקצה "השחור" של הקשת כפרדיגמה שבה

⁸ ציטטתי לעיל מפי ארנסט קריס הסבר פרואידיאני למקור ההנאה, המופקת מ"עצם פעילותו של המנגנון הפסיכולוגי". מעניין לציין, שהשערות העיוניות עולות בקנה אחד גם עם ניתוח אריסטו של ההנאה, שהיא "תנועה מסוימת של הנפש, והתייצבותה הפתאומית והמוחשת במצבה הטבעי" (Aristotle, *Rhetoric*: 1.11.1369).

ניתן למקד אחדים מעיקרי הפואטיקה הקוגניטיבית (אף כי פה ושם פלשתי גם לתחום הפסיכולוגיה הפרוידיאנית). ראינו בפירוט־מה את תפקודן של תחבולות הסתגלות ותחבולות קוגניטיביות ולשוניות, שבשיבושן יש כדי להוליד אפקטים אסתטיים. בד בבד, בתנו ברציפות איך מסיפים התהליכים את תחבולות ההסתגלות לתכליות אסתטיות. נתנו את דעתנו על התהליכים הסמנטיים, התחביריים והפרגמטיים המשמשים לפיענוח טקסטים וכן על אחדים מהמנגנונים הקוגניטיביים המגיבים עליהם. בעניין ההפרות המוקדמת עם קונבנציות ספציפיות, נתקלנו במה שבמקום אחר קראתי לו "סגנון ההכרעה של המבקר המובלע" (כאן נוכל להוסיף גם את סגנון ההכרעה של הקורא בשר ודם): הצבענו על הבדלי תגובות המאפיינים בני אדם בעלי סגנונות קוגניטיביים למיניהם, השונים זה מזה בשיטתיות. מכאן משתמע שני עניינים בעלי חשיבות מכרעת. ראשית, קטגורית "הקורא" (בה' היידוע) אינה עשויה מקשה אחת. שנית, הפרות עם קונבנציות הו'אנר אינה לא תנאי הכרחי ולא תנאי מספיק לתגובה נאותה לבדיחות הזוועה. גם מי שאינו מצוי בקונבנציות הללו עשוי להגיב כהלכה; ומצד שני, מי שמצוי בהן, עלול להשתמש בדיעה זו דווקא למניעת ההיחשפות לחילוף מערכים מנטליים. אפשר לטעון כנגד האמור לעיל שבספרות המערבית יש לפחות שתי מסורות מרכזיות, זו של החידוד וזו של האמוציות הרציניות. ייתכן מאד שכל המנגנונים הנזכרים לעיל רלבנטיים למסורת החידוד, אך לא לחברתה. אני טוען שהגישה המוצגת כאן רלבנטית לשתי המסורות במידה שווה. יתירה מזו, היא עשויה להסביר מה הקשר בין שתי המסורות הללו. האמוציות הן אינפורמציה השמורה במצב פעיל; בדומה לחידוד, הן תחבולות של הסתגלות למציאות משתנה. אך בעוד שהחידוד ממוקד ועיקרו חילוף פתאמי אחד של מערכים מנטליים, האמוציות מתפרסות, בלתי ממוקדות וכרוכות בתנודות קלות. לפיכך, הגישה המוצעת כאן אינה מופרכת כלל על ידי דיכוטומיה זו; אדרבא, היא מספקת את הבסיס המשותף שעליו אפשר לעשות הבחנה משמעותית בין שתי המסורות.

References

- Burke, Kenneth
1956 *Philosophy of Literary Form*. New York: Vintage Books.
- Kris, Ernst
1965 *Psychoanalytic Explorations in Art*. New York: Schocken.
- Liberman, Alvin M., Ignatius G. Mattingly, and Michael T. Turvey
1972 Language Codes and Memory Codes. In Melton A. W. and E. Martin (eds.) *Coding Processes in Human Memory*. New York: Winston.

⁹ עיין, למשל, 1985; 1987a; 1975. Tsur.

Schank, Roger and Robert Abelson

1977 *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. Hillsdale: Erlbaum.

Thomson, Philip

1972 *The Grotesque* (The Critical Idiom). London: Methuen.

Tsur, Reuven

1975 Two Critical Attitudes: Quest for Certitude and Negative Capability.
College English 36: 776-788.

1983 *What is Cognitive Poetics?* Tel Aviv: The Katz Research Institute for
Hebrew Literature.

1985 Decoding Secret Messages, and the Quest for Certitude: Hebrew Critics
Confronting Literature of Extreme Situations (in Hebrew). *Hassifrut*
34: 142-160.

1987a *The Road to Kubla Khan: A Cognitive Approach*. Jerusalem: Israel
Science Publishers.

1987b *How Do the Sound Patterns Know They Are Expressive?—The Poetic
Mode of Speech Perception*. Jerusalem: Israel Science Publishers.

1987c *On Metaphoring*. Jerusalem: Israel Science Publishers.